

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Рецензія

ПОВСТАННЯ *vs* БИТВА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ:

Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії /

пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ:

ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 256 с., іл.

DOI: 10.5281/zenodo.4664246

© Д. Гордієнко, 2021. CC BY 4.0

Українська історіографія ранньомодерної доби поповнилася новою ґрунтовною монографією відомої російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої у перекладі Тетяни Кришталовської «Коліївщина: великі ілюзії», що вийшла у видавництві «Кліо» в 2019 р.

Тема, ніби й добре знана, і в той самий час не знана, в Україні перебуває на марґінезі історичних досліджень, попри високу, навіть епічну оцінку явища «Коліївщини», подану Тарасом Шевченком у його знаменитих «Гайдамаках». Уже цей факт мав би привертати дослідників до означеної теми, проте сучасна українська історіографія пішла іншим шляхом щодо Коліївщини та загалом малодослідженого XVIII ст., точніше, подій та явищ після Полтавської катастрофи. Отже, маємо вітати появу монографічного дослідження із теми «Коліївщина», зокрема в українському перекладі як здобуток й української історіографії. Фактично, це перша ґрунтовна монографія у сучасній історіографії з історії Коліївщини.

Безпосередньо перебігу подій повстання дослідниця торкається побіжно, розглядаючи Коліївщину як явище геополітичне, у контексті широкій міжнародної політики та ситуації другої половини XVIII ст.: «Коліївщина – це не просто одне з гайдамацьких повстань і навіть не їхній апогей. Це грандіозна за масштабом подія, яка тісно пов’язана з геополітичними процесами і спричинила докорінні зміни в усій Центрально-Східній Європі. Розділення Речі Посполитої, ослаблення Порти, приєднання Криму до Росії, ліквідація Українського гетьманства, розгром Запорозжя і виникнення Новоросійської губернії. Усьому цьому Коліївщина стала якщо не причиною, то приводом» (с. 3–4). Відповідно побудована й структура книги. Фактично, монографія складається з окремих нарисів, поєднаних темою Коліївщини.

Насамперед дослідниця розкриває давню козацьку традицію на Правобережжі, зазначаючи, «що всі майбутні основні центри Коліївщини у часи Богдана Хмельницького перебували у складі Українського гетьманства і відігравали там важливу роль» (с. 13). Відтак і «Коліївщина була черговим сплеском надії повернутися до козацьких часів, до тієї романтичної Гетьманщини, оспіваної у думах, обожнюваної та ідеалізованої народом. Як це було за Наливайка і Хмельницького, Палія та Самуся» (с. 37). Із надіями на відродження козацтва пов’язує авторка й віру в заступництво «православної імператриці» та приєднання Правобережжя до Російської імперії.

Переходячи до власне гайдамаччини, дослідниця слушно наголошує на соціальній неоднорідності цього явища, у якому, окрім козацтва та селянства, активну участь брало й православне духовенство, зокрема чернецтво.

Надалі виклад матеріалу суперечить вихідній тезі про Коліївщину як «причину» чи «привід» геополітичних змін у регіоні. Так, переходячи до аналізу подій Коліївщини, дослідниця задається питанням про ступінь відповідальності Росії у розгортанні повстанського руху. Т. Таїрова-Яковлева намагається певним чином виправдати Катерину II у контексті її політики щодо України, через яку Тарас Шевченко й назвав імператрицю «вражою бабою». Відтак, принаймні в перші роки правління, дослідниця виправдовує політику Катерини тим, що вона проводила *лише* політику «впровадження єдиного стандарту управління в країні» (с. 47). Однак жодна імперія у сутності не мала та не має єдиного стандарту управління на всій території держави, зокрема, не мала його й не має Росія. І вже цієї «уніфікації» достатньо, щоб вважати царицю «душителькою української автономії». Так, Глухівська рада 1763 р. стала лише приводом, а не причиною ліквідації Гетьманщини, про що промовляє і виклад матеріалу в монографії. Інтерес до України в російських колах виник задовго до Хмельниччини, а з 1654 р. він лише посилювався, тому й інтерес Катерини II до України виник не внаслідок заклику єпископа Георгія Кониського «захистити православних у Польщі» (с. 65), а як продовження політики російських царів щодо України та Речі Посполитої. Дослідниця цілком слушно наголошує, що «для Катерини та її оточення грецька ортодоксія була лише приводом, щоб послабити Річ Посполиту» (с. 67). Відтак і Коліївщина була наслідком, зокрема, втручання Росії у справах дисидентів у Речі Посполитій, щодо прав яких Петербург вирішив «силою добиватися поступок» від Варшави (с. 189). На думку Т. Таїрової-Яковлевої, «золота грамота» із закликом до боротьби за віру була задумана й реалізована в союзі православних монахів Мотронинського монастиря, священників Чигиринського староства і запорожців» (с. 203). Однак, попри те, що Катерина не була автором «золотої грамоти», російська адміністрація та командування, принаймні на перших порах, сприяли поширенню подібних чуток, тому й несуть відповідальність за свою інформаційну політику. Із розгортанням каральних дій Барської конфедерації православні мешканці Речі Посполитої виявились «залишені російською владою» напризволяще й були змушені шукати «інші способи захисту» (с. 198).

Подібно Т. Таїрова-Яковлева ставить під сумнів визнання Росії «душителькою Коліївщини» (с. 71). Дослідниця виділяє два етапи ставлення до гайдамаків у російських правлячих колах: 1) до Балти і 2) після взяття Балти, коли Петербург побоювався розв'язання війни з Портою. При цьому, під час першого етапу «ставлення до повсталих було досить добродушним» (с. 71), однак в іншому місці дослідниця зазначає, що таке ставлення було «до часу». Отже, незалежно від «етапів», думок чи співчуття окремих офіцерів, навіть П. Рум'янцева, на Росії як і на Польщі лежить відповідальність за криваве придушення повстання.

Дискусійною є теза про формування «неприятного ставлення Катерини до України» внаслідок «жорсткого й емоційного конфлікту» з єпископом Арсенієм Мацієвичем (с. 52). Останній жодним чином не виступив на захист автономних прав України. Він був винятково речником православного, навіть чорного духовенства російських земель, на які в той час і була поширена секуляризація. Та й Ростов, єпископом якого на той час був Мацієвич, не можемо однозначно трактувати українським містом, особливо для другої половини XVIII ст. Подібно авторка зазначає, що на час Коліївщини «жодних історичних та інших претензій» на Правобережжя Росія не мала (с. 86), відтак титулатура гетьманів «обох берегів Дніпра» була лише «традицією» (с. 94). Проте титулатура завжди свідчила про «історичні претензії», позаяк гетьмани були «Е. И. В», отже, й претензії, принаймні історичні, на володіння Правобережжям Петербург таки зберігав.

Однак якщо Росія була свідомим чи несвідомим підбурювачем до повстання, причину й привід дала Польща. Недалекоглядна, дійсно не відповідна часові релігійна та соціальна політика варшавського уряду стали основними причинами розгортання гайдамацького руху, і врешті привели до Коліївщини. Вражає непоступливість Польщі в релігійному питанні. Росія у XVIII ст. декілька разів офіційно зверталася із приводу захисту прав православних у Польщі. Подібно на захист протестантів виступала Пруссія. Т. Таїрова-Яковлева кладе відповідальність за розгортання релігійної війни на унійне духовенство. Проте видається, що воно було лише знаряддям політики Варшави та Риму щодо уніфікації та приборкання українського населення Речі Посполитої. Релігійне питання – утиски православних і протестантів – дали привід Росії та Пруссії до першого поділу Речі Посполитої 1772 р.: «поки шляхта займалася кривавими розправами над гайдамаками, Росія і Пруссія готувалися до розділення Речі Посполитої» (с. 228).

Дослідниця розглядає питання, кого ж вважати «запорожцями» в контексті подій Коліївщини, у відповіді на яке повністю пристає на думку Д. Яворницького: усі, хто потрапляв на службу на Січ, «ставав православним і проходив навчання, були запорожцями незалежно від того, де вони потім жили і чим займалися» (с. 100). Отже, повністю стирається межа між запорожцем та гайдамакою, що певним чином і відобразилося у народній пам'яті. Щодо участі запорожців у подіях Коліївщини, Т. Таїрова-Яковлева слушно виділяє такі проблемні поля: 1) офіційна позиція Коша, 2) реальне ставлення старшини до гайдамаків та 3) участь запорожців у повстанні.

Щодо першого й другого пунктів, *de jure* Кіш відсторонювався від повстання, однак *de facto* йому співчував, що й визначило (3) значну участь запорожців у Коліївщині.

Однак із тексту виникає й інше питання, яке дослідниця не порушує. Наскільки правомірно, навіть з історичної точки зору, уважати Коліївщину гайдамацьким повстанням? Та й кого ж насправді можна вважати гайдамаками? Як пише Т. Таїрова-Яковлева: «Перші кроки лідерів Коліївщини не залишають сумнівів у тому, що перед нами досвідчені, професійні військові – запорожці. Можна помітити, що їхня поведінка дуже схожа на події початку повстання Богдана Хмельницького та сильно відрізнялася від одиничних гайдамацьких набігів» (с. 113). Навіть П. Рум'янцев визнавав, що це був ідеологічний рух «за віру», підкріплений сподіванням на приєднання Правобережжя до Російської імперії, безпосередньо до Гетьманщини чи Коша.

Своєрідним підсумком останнього національного виступу запорожців звучать слова дослідниці, «що запорожці в середині XVIII століття продовжували вести традиційний спосіб життя, вірячи в заповідані їм від предків цінності. Вони, як і раніше, сподівалися на доброго православного царя (або імператрицю), який відпустить їм провини і захистить їхніх одновірців від католиків та уніатів. Вони плакали ілюзії про збереження Запорожжя в тому первозданному ідеалістичному вигляді, яким воно їм здавалося за часів Байди Вишневецького». Однак «жорстке придушення повстання і немилосердний вирок для учасників розвіяли ілюзії про заступництво «матінки-імператриці»» (с. 132, 133).

Отже, повстанці стали жертвою власних ілюзій, сподівань на відродження української державності, об'єднання Правобережжя із Лівобережжям під рукою гетьмана чи кошового. Аналізові реальності цих «ілюзій» у монографії відведено цілий розділ. Т. Таїрова-Яковлева пропонує категоричний висновок, що в реаліях другої половини XVIII ст. Україна та Польща не мали шансів на виживання. Частково це так. Полтавська катастрофа стала початком кінця не лише Гетьманщини, а й Речі Посполитої. Та попри все, розвиток української культури XVIII ст. ішов у руслі мистецьких та ідейних течій європейської, про що пише й сама авторка, називаючи 30–40-ві роки XVIII ст. періодом ренесансу Києво-Могилянської академії (с. 164). Отже, зміни таки «заторкнули» Україну й давали шанс на відродження державності в нових умовах. Не повністю погоджуємось і з думкою, що Кирило Розумовський у повсякденному житті взував на Петер-

бург. Те, що «на всіх портретах Кирило постає вишуканим вельможею, одягнутим за останньою французькою модою», промовляє про наслідування Франції, на яку взурав і Петербург, і Варшава.

Останній розділ монографії присвячено розвіянню міфів Коліївщини. Насамперед до таких дослідниць відносить «Арешт Залізняка і Гонти». Т. Таїрова-Яковлева спростовує польську байку про підступний арешт лідерів Коліївщини після запрошення не бенкет донськими козаками. Однак тут же вона показує підступний напад й арешт Залізняка та Гонти російським полковником Кречетніковим: «Командири Коліївщини були захоплені зненацька, але в переносному, а не прямому сенсі цього слова. Вони вважали, що мають підтримку з боку імператриці і спрямованих нею військ» (с. 217), виявилось – навпаки. Який саме міф розвіюється у «Страті Гонти» – не зрозуміло, адже «Гонту засудили до здирання шкіри і четвертування. За мужність Браницький наказав йому достроково відрубати голову» (с. 223). Так само – лише уточненням, а не розвінчанням – є й «міти» про страту гайдамаків у Кодні та російська розправа/покарання над учасниками повстання. Попри те що поляки стратили не тисячі людей (хоча, цілком очевидно, що приватні розправи шляхти, не зафіксовані джерелами, могли бути), а «лише» 419 осіб, – це вже масова страта, особливо для XVIII ст. Та й російське покарання батогами навряд чи було «незрівнянно м'якше кнута» при 150 ударах, хоча дослідниця доходить висновку, що покарання взагалі не було: «Про кнут, таврування і виривання ніздрів “забули”» (с. 239).

Із дотичних тем, розкритих у монографії, Т. Таїрова-Яковлева пристає до думки про синівство П. Рум'янцева-Задунайського від Петра I (с. 58), а Теплова, який відіграв ключову роль у знищенні залишків української державності, уважає сином Теофана Прокоповича (с. 49). Проте, згадуючи про інтриги Теплова в Академії наук, наголошується, що Михайло Ломоносов був не «викривачем», а його духовним сином. Так і прихильність Катерини до Теплова в його аморальній поведінці (гомосексуалізмі) зумовлювалась не так державними інтересами, як власною сексуальною розбещеністю. З іншого боку, дослідниця пише, що Катерина з недовірою ставилася до католицизму, проявом якого «вважала багаті земельні володіння українських монастирів» (с. 51), очевидно православних, секуляризацію яких чомусь здійснила аж через 22 роки після російських. Є й інші суперечності. Наприклад, з одного боку, «Записка Теплова» була спрямована не проти України, а проти українського впливу при дворі, позаяк Теплова, як і його батька Теофана Прокоповича, Україна «абсолютно не хвилювала». З другого боку, Теплова дратували «вільні переходи селян від одного власника до іншого» в Україні (с. 63, 64), отже, таки дратувала українська правова система – один з елементів державності, зокрема ранньомодерної.

У монографії обережно пропонується думка вважати реформи Рум'янцева в Україні корисними для українців (с. 143, прим. 2). Проте, як відомо, заяви й практика – це різні речі. Важко погодитися, що звільнення українських селян з-під влади козацької старшини на користь панщини (кріпацтва) на зросійщених дворян є позитивним наслідком реформ. Та й зміна старшини на дворян не ліквідувала в українців внутрішню «против великорусского народа ненависть» (с. 143).

Монографія побудована на російській та частково українській історіографії та джерельній базі, актуалізованій переважно в другій половині XIX ст. Видається, що ширше залучення польської історіографії та джерел дало б змогу провести більш глибоке дослідження. Та попри все, українська історіографія здобула цінне дослідження, дискусійні та суперечливі моменти якого жодним чином не зменшують його наукового значення, а навпаки – відкривають нові дослідницькі поля у темі Коліївщини.

Висловлюю деякі зауваги щодо перекладу. Викликає сумнів у доцільності залишення без перекладу (російською) деяких цитат. Наприклад, навряд чи польський посланець Петроній Ласка чи Адам Кисіль писали чи говорили по-ро-

сійски (с. 12), тим більше польський сейм не видавав постанови російською мовою (с. 19). Не видається доречним залишення й історіографічних цитат «в оригіналі», наприклад Д. Багалія (с. 12–13) чи С. Соловйова (с. 69), як і доцільність залишення «в оригіналі» цитат ранньомодерних джерел, які однаково не передають ні оригінальну орфографію, ні фонетику, однак ускладнюють сприйняття тексту широкому колу читачів. І вже зовсім неприйнятним є збереження російської орфографії у переданні українського тексту (с. 114, 156).

На сьогодні в українській історіографії усталилася назва ранньомодерної української держави як Український Гетьманат, натомість перекладач пропонує її підкорегувати як «Українське гетьманство». Дискусійним є і географічне віднесення України до Центрально-Східної, а не Східної Європи – помилка, що прийшла з польської історіографії.

Насамкінець зазначаємо, що Український Гетьманат не зійшов з політичної арени «за розчерком пера Катерини без масових протестів і збройного опору» (с. 140), як то пропонує вважати Т. Таїрова-Яковлева. Фактично Коліївщина й стала останнім акордом збройного супротиву українців за свою державність. Вона породила легенду й традицію збройної боротьби: «Розійшлися гайдамаки ... / З ножем у халяві...», – як підсумував Тарас Шевченко. Розійшлися, щоб знову повстати в 1917 р. з розгортанням Української революції, щоб дати бій Советській та Німецькій імперіям у роки Другої світової війни в рядах УПА, щоб виступити на Майдани 2004 та 2013 років.

Хочеться сподіватися, що добрий почин Т. Таїрової-Яковлевої із відродження інтересу до Коліївщини буде підтриманий і продовжений українськими дослідниками, добру нагоду чому надає публікація Іваном Синяком 6/7 тому «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», присвяченого Коліївщині 1768–1769 років (К., 2019).

Дата подання: 10 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Повстання vs битва за державність: Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 256 с., іл. (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 173–177. DOI: 10.5281/zenodo.4664246.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2021). *Povstannia vs bytva za derzhavnist: Tairova-Yakovleva T. Koliivshchyna: velyki iliuzii* / per. z ros. T. Kryshhtalovskoi. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”», 2019. 256 s., il. (retsenziia) [Rebellion vs battle for statehood: Tairova-Yakovleva T. Koliivshchyna: great illusions / trans. from the Russian by T. Kryshhtalovska. Kyiv: Clio Publishing House LLC, 2019. 256 pp., ill. (review). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 173–177. DOI: 10.5281/zenodo.4664246.

